

ГРОМАДСЬКИЙ АКТИВІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ: УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ

PUBLIC ACTIVITY AS A SOCIAL INSTITUTION: UKRAINIAN VERSION

Громадський активізм є важливим феноменом сучасного суспільства, який виявляється у виразному залученні громадян до вирішення соціальних, політичних та економічних проблем. У статті розглянуто різні аспекти громадського активізму, включаючи його основні характеристики в контексті інституційного та практичного вимірів. Один із ключових аспектів громадського активізму – це його виразність у різних площинах відносин між громадянами та владою. Зокрема, у статті розглядається динаміка взаємодії «громадянин – громадянин» та «громадянин – влада» у контексті громадського активізму. Вивчення цих відносин дає змогу зрозуміти, як громадський активізм впливає на демократичні процеси та розвиток громадянського суспільства.

Окрім того, у статті також аналізується трансформація громадського активізму після 2014 р., зокрема в контексті подій Революції гідності в Україні. Ці події відіграли важливу роль у формуванні нової інституції суспільства, де громадський активізм став однією з визначних сил, що впливають на політичні процеси та реформи.

Розглянуто «інституційні пастки», які є неминучими за значних трансформацій суспільства. Варто зазначити, що інституціоналізація нових цінностей та норм пов'язана з «деінституціоналізацією» фреймів та конструюванням стратегічних фреймів, які формують нові смисли. Постмайданні інституційні пастки щодо законодавчих процедур та корупції включають не лише формальні та законодавчі випадки, а й складні неофіційні правила та норми, що стосуються соціальних, психологічних та політико-культурних аспектів.

Детально розглянуто особливості інституційного підходу до вивчення громадського активізму. Відмінність цього підходу полягає в аналізі громадського активізму як соціальної інституції, яка взаємодіє з іншими інституціями.

Ключові слова: громадський активізм, інституція суспільства, громадськість,

трансформації суспільства, діяльність, громадянське суспільство.

Public activism is a significant phenomenon of modern society, manifested in the active engagement of citizens in addressing social, political, and economic issues. The article examines various aspects of public activism, including its main characteristics in the context of institutional and practical dimensions.

One of the key aspects of civil activism is its expression in different spheres of relations between citizens and authorities. In particular, the article discusses the dynamics of «citizen-citizen» and «citizen-authority» interactions in the context of public activism. Studying these relationships allows us to understand how public activism influences democratic processes and the development of civil society.

In addition, the article also analyzes the transformation of public activism after 2014, particularly in the context of the events of the Ukrainian Revolution of Dignity. These events played a significant role in shaping a new institution of society, where civil activism became one of the influential forces impacting political processes and reforms. The article also considers «institutional traps» which are inevitable during significant transformations of society. It should be noted that the institutionalization of new values and norms is associated with the «deinstitutionalization» of frames and the construction of strategic frames that shape new meanings. Post-Maidan institutional traps regarding legislative procedures and corruption include not only formal and legislative cases but also complex informal rules and norms that relate to social, psychological, and politico-cultural aspects.

The peculiarities of the institutional approach to the study of public activism are also examined in detail in the article. The distinctiveness of this approach lies in analyzing public activism as a social institution that interacts with other institutions.

Key words: public activism, institution of society, public, transformations of society, activity, civil society.

УДК 316.33(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.3>

Гусакова К.О.

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
Національний університет «Львівська політехніка»

Климанська Л.Д.

д.політ.н.,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Національний університет «Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Громадянськість є суспільною чеснотою і соціальним ідеалом, це комплекс знань, морально-етичних, мотиваційно-вольових і соціальних якостей особистості, поглядів і переконань, які поряд з умінням включатися у соціальні взаємодії та готовністю до співпраці в ім'я суспільних інтересів відрізняють справжнього громадянина від обивателя, який думає лише про своє благополуччя. Громадянськість є мірою соціальної зрілості окремих індивідів та ступеня демократичності, цивілізованості суспільства. Натомість реальний прояв громадянськості зумовлений безліччю чинників об'єктивного та суб'єктивного, ситуативного та перманентно діючого характеру. Логіка підказує, що, всту-

паючи у соціальні взаємодії, індивіди тією чи іншою мірою відтворюють норми, що склалися у суспільстві, або ж відхиляються від них, тобто соціальна активність може виявляти себе або у відтворенні, або у трансформації громадського порядку. Отже, можна говорити принаймні про два типи активності. Перший тип – громадська участь, тобто публічна активність, пов'язана з використанням універсальних прав і свобод та відповідних компетенцій, що має за мету адаптуватися до того, що вже є, і забезпечує досягнення індивідуальних, групових та суспільних цілей в існуючих інституційних умовах. Громадська участь забезпечує відтворення цінностей і норм громадянського суспільства, інституційних практик, що

склалися, а також громадської ідентичності. У міру зростання, освоєння та інституціоналізації форм громадської участі падає значення примусового правового регулювання. Другий тип – громадський активізм, тобто публічна активність неадаптивного характеру, пов'язана з проблемами реалізації універсальних прав і свобод: забезпечення рівноправності громадянських статусів, подолання розриву між формальними та реальними правами у повсякденному житті, усунення бар'єрів на шляху громадської участі, зняття обмежень на здійснення прав у тих чи інших сферах. Громадський активізм спрямований на трансформацію сформованих інституційних практик та їх нормативно-ціннісних підстав, особливість його в тому, що він орієнтується не так на особисті чи спільні інтереси, як на суспільне благо.

Найчастіше громадський активізм виявляється в часи кризи, коли у суспільстві накопичується багато соціальних проблем. Тоді криза стає маркером для відображення громадського активізму в практичному вимірі, готовності громадян будувати громадянське суспільство та дотримуватися його принципів. В умовах потужних суспільних трансформацій, часом революційного характеру, громадська діяльність виявляється найбільше, оскільки володіє внутрішнім мобілізаційним ресурсом, який закликає діяти. У часи війни громадяни мають можливість найбільше проявити себе, оскільки загострюється увага до діяльності влади на всіх рівнях, чіткіше стає видно формальних та неформальних лідерів, з'являться більше соціальних проблем, які потрібно вирішувати, а отже, й виникає потреба залучати більше ресурсів, у тому числі людських. Як наслідок, громадський активізм стає помітнішим у практичному вимірі для вирішення проблем у суспільстві.

В Україні маємо можливість спостерігати посилення участі громадян в житті суспільства під час та після революції 2013–2014 рр., зростання громадської активності від початку повномасштабного вторгнення. Громадський активізм виявляється як у способах впливати на дії влади (петиції та звернення), так і в бажанні допомагати іншим (наприклад, волонтерство чи надання тимчасового притулку). Перехід від громадської участі до громадського активізму залежить від позиціонування індивіда щодо влади та політичних інститутів (у тому числі від уявлень про роль громадянина в суспільстві та державі), когнітивної компетентності, включаючи досвід роботи у громадських чи політичних організаціях та рухах чи індивідуального відстоювання прав, ресурсів у врегулюванні проблемної ситуації. Громадський активізм створює нові форми, способи та канали громадянської участі, нові цінності та норми, розширює межі прав і свобод, трансформує повсякденність, онов-

лює громадянську ідентичність. Саме у мережах громадського активізму відбувається інституціоналізація цінностей та норм, необхідних для розвитку громадянського суспільства, що забезпечує перехід до громадянської участі.

Такий прояв дає можливість розглядати громадський активізм як інституцію суспільства, формальні та неформальні вияви, трансформації та зміни цієї інституції. Це і зумовлює актуальність даної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про особливості громадського активізму в Україні писали різні науковці, розглядаючи його в межах політичної культури та громадянського суспільства.

Громадський активізм є органічною частиною життя сучасного суспільства, ознака та умова його нормального функціонування і розвитку. Він передбачає діяльність громадян та їх об'єднань, яка спрямована на розв'язання суспільних проблем. У цілому чинники формування громадського активізму розуміються як умови, які впливають на мотивацію, цінності та настанови участі громадян, у громадській діяльності. Чинниками успішності громадянського руху в традиційному активізмі виступають політична та економічна ситуація, вагома причина або серйозний привід для дій, інформаційна кампанія, зусилля та ресурси, моральна гідність, організаційна єдність, ідентичність та кількість учасників. О. Дейнеко досліджує громадський активізм у двох площинах: «громадянин – влада» та «громадянин – громадянин» [1, с. 51–57].

Якщо раніше в Україні більшість науковців розглядала переважно активізм у кількісному вимірі, зосереджуючи увагу на кількості громадян, які беруть участь у громадських організаціях, то після 2013–2014 рр. увагу авторів стали привертати нові типи громадського активізму, вони почали звертати увагу на виникнення численних неформальних мереж та волонтерських рухів.

В. Степаненко, вивчаючи українську революцію саме через поняття (де)інституціоналізації пострадянської політики, пояснює швидке зростання волонтерського руху під час та після Революції гідності, називає це яскравим виявом громадського активізму та його інституціоналізації [7, с. 29–47].

Прояви громадського активізму вивчає також В. Середа, яка аналізує громадський активізм в Україні після Євромайдану [2, с. 58–78].

Мета статті. Головною метою цієї роботи вважаємо через аналіз громадського активізму в Україні після 2014 р. виявити основні його характеристики в інституційному та практичному вимірах, а також форми вияву в площинах «громадянин – громадянин» та «громадянин – влада».

Виклад основного матеріалу. Репертуар громадського активізму визначається, з одного боку, політико-інституційним та соціокультурним контекстом, структурою політичних можливостей та культурою громадянської участі, а з іншого – залежить від поставлених цілей та доступних для тих чи інших акторів (індивідів, соціальних груп) ресурсів, можливостей мобілізації.

Приклади громадського активізму можуть бути різні. За результатами міжнародного дослідження «Регіон, нація та інше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України» В. Середа до видів громадянського активізму відносить участь у громадських об'єднаннях, залученість до прийняття державних рішень, допомога іншим на громадських засадах, що порівнюється з відповідними практиками. На рівні практик звертають увагу на підписання петицій, участь у зборах підписів, звернення до місцевих політиків, участь у демонстраціях, бойкот товарів чи послуг, волонтерську діяльність, матеріальну та нематеріальну допомогу, надання допомоги ВПО та військовим [2, с. 59–64].

Поняття «громадський активізм» часто пов'язують зі становленням та формуванням громадянського суспільства, але варто також зазначити, що соціологічна інтерпретація громадянського суспільства має в собі інституційний та практичний його виміри. В. Степаненко зазначає, що інституційний рівень містить у собі наявність відповідних соціально-правових норм та механізмів, які можуть привести в дію принципи громадянського суспільства. До них відносять принцип верховенства права, що гарантує рівність перед законом; зовнішній громадський контроль за владою на всіх рівнях, включаючи громадські ради при органах виконавчої влади та правозахисні громадські організації. У практичному вимірі зосереджується увага як на практичному, так і на когнітивному компоненті. До практичного компоненту відносять активність громадян, що проявляється не лише через участь у виборах, а саме ініціативні групи, громадські рухи, участь в добровільних суспільних спільнотах, які часто можуть бути неформалізовані або ж віртуальні, вміння лобювати суспільно важливі ініціативи. До когнітивного компонента відносять поінформованість та громадянську компетентність, навички застосовувати судову або правозахисну системи [3, с. 66].

О. Дейнеко зосереджує увагу на тому, що соціальні практики можуть бути поділені за спрямованістю на дві підгрупи: громадський активізм у площині «громадянин – влада» та громадський активізм у площині «громадянин – громадянин».

Якщо говорити про першу підгрупу «громадянин – влада», то це практики, що пов'язані

з можливістю громадян впливати на прийняття рішень владою: подання та підписання петицій, звернення до політиків чи органів місцевої влади, участь у зборах підписів, участь у демонстраціях чи бойкоті послуг або товарів. Ці практики можуть здійснюватися індивідуально або на рівні колективних зусиль громадян.

Друга підгрупа практик, яку виокремлює О. Дейнеко, – це громадський активізм у площині «громадянин – громадянин». Ці практики пов'язані з можливістю впливати на вирішення різноманітних проблем у громаді без участі влади, проблем соціальних груп або окремих громадян. До таких практик громадського активізму відносять благодійність, матеріальну та нематеріальну допомогу, волонтерство, соціально спрямовані заходи, які допомагають вирішити локальні проблеми. Такі практики також можуть бути як індивідуальними, так і колективними [1, с. 52–53].

Досліджуючи громадський активізм, варто також зважати на аналіз дій влади щодо взаємодій та підтримки громадських ініціатив. Якщо громадський активізм отримує відповідний відгук у влади, то це сприяє розбудові щоденних практик і формує інституційні умови.

Зміна політико-інституційного та соціокультурного контексту трансформує і громадський активізм. Яскравим виявом громадського активізму в Україні вважається революція в 2013–2014 рр.

В. Степаненко вивчав українську революцію через поняття (де)інституціоналізації та пострадянської політики. «Пострадянську політику» він трактує як механізми та логіку адміністративно-централізованого прийняття рішень, які обтяжені інституційною пам'яттю історичної радянської державно-бюрократичної та однопартійної машини. Метою цієї політики є відтворення пострадянського суспільства, хоча зараз і змішаного з постмодерністською сумішшю деяких інгредієнтів демократії та капіталізму. «Інституціоналізація» в її соціологічному значенні передбачає формування системи формальних і неформальних правил, норм і цінностей, що регулюють соціальну взаємодію, зокрема політичну. У цьому контексті також слід розуміти інституціоналізацію не лише як формування системи організаційних мереж, а й як продукування соціальних смислів, структуруючих дій, які визначають стабільні соціальні моделі поведінки через формальні та неформальні практики, дискурси, норми та цінності. Отже, деінституціоналізація – це розмивання та руйнування заданих інституціоналізованих шаблонів, зміна соціальних смислів і правил, відкрита або прихована відмова від вимог, що пред'являються до соціальної діяльності.

На думку В. Степаненка, протестний рух Майдану і подальше народне повстання були

найрадикальнішими спробами деінституціоналізації пострадянської політики та порядку з 1991 р. Хвиля демонтажу пам'ятників Леніну по всій країні, у тому числі й у Києві, під час протестів була лише найпростішою акцією, хоча, що важливо, символічною, у складному процесі деінституціалізації радянської та комуністичної спадщини. Цей процес ще триває. Ще одним прикладом деінституціалізації радянської та комуністичної спадщини сьогодні є перейменування вулиць та міст, відмова від згадок про радянське у повсякденному житті. Проте варто пам'ятати, що внести зміни в менталітет і ставлення суспільства є набагато складнішим завданням. У цьому сенсі Майдан і його практики були складним досвідом у побудові нових інституцій, правил і цінностей, які за своєю суттю не були «пострадянськими». Можна розглядати їх як елементарно демократичні, європейські, засновані на верховенстві права, які поважають права особи та людську гідність, апелюють до людської справедливості. У політичній площині українська Революція гідності також виявилася унікальним досвідом залучення масової громадськості до пошуку нових форм як прямої, так і представницької демократії, а також державності в її ідеально-нормативних соціальних уявленнях [7, с. 29–30].

Не варто забувати також про «інституційні пастки» таких трансформацій. Інституційна пастка будь-якого радикального суспільного руху включно з революцією полягає у неминучому розриві між ідеальними суспільними прагненнями та їх практичною реалізацією. Багато інституційних підходів і концепцій зосереджено на соціальній інерції інститутів, тобто на їхніх об'єктивних, а не суб'єктивних характеристиках. Багато із цих пасток уже виявлено у соціальних практиках постмайданного розвитку країни. Вимоги щодо «перезавантаження» всієї системи та люстрація влади видавалися не дуже складними діями або принаймні діями, які можна швидко реалізувати. Інституціоналізація нових цінностей і норм пов'язана з «деінституціоналізацією» фреймів, що домінують в існуючих інституційних полях [5, с. 71–104], а також конструюванням стратегічних фреймів, які надають нові смисли діям із устанавлення інституційного порядку [6, с. 611–639]. Напряма інституційних змін залежить від унікальних історичних та соціокультурних традицій (path dependence) [4, с. 355–381]. Однією з перешкод для досягнення нового інституційного порядку вважаються інституційні обмеження. Наприклад, негайні президентські та парламентські вибори були б неконституційними та малореалістичними, ураховуючи, що альтернативою безперервності елементарного правління був би стан анархії. Старе законодавство для нових парламентських виборів у жовтні 2014 р. було збережено, і багато зако-

нодавчих рішень також було прийнято чинним парламентом, який хоча й демонстрував політичну суперечливість, був конституційно легітимним. Це лише деякі приклади постмайданних інституційних пасток щодо законодавчих процедур. Але різноманітність цих пасток, особливо щодо корупції, включає не лише формальні та законодавчі випадки, а й набагато складніші неофіційні правила та норми, що стосуються соціальних, психологічних та політико-культурних аспектів.

Інституційні причини «нерухомої держави» передбачали багато чинників і обмежень, які були успадковані Україною від тривалого історичного періоду російського імперського панування та від радянського комуністичного минулого країни. Хоча деякі з цих факторів також посилюються «нерухомою» державною політикою періоду незалежності. Тарас Кузьо резюмує три основні інституційні чинники, які можуть перевести країну зі шляху нерухомотості та залежності до мобільності та модернізації: 1) еволюція олігархів на підтримку змін; 2) зростання тиску з боку внутрішніх акторів, таких як громадянське суспільство, середній клас та молодіжні активісти; 3) роль Європейського Союзу як зовнішнього чинника сприяння та підтримки реформ.

Народні протести та революція 2013–2014 рр. стали черговою спробою «перезавантажити» державу та модернізувати країну за європейським зразком після здобуття незалежності 1991 р. та Помаранчевої революції 2004–2005 рр. З'явилися ознаки реальної деінституціоналізації колишнього нерухомого пострадянського порядку. Вплив подій Майдану 2013–2014 рр., сконцентрованих у короткому проміжку часу, можна охарактеризувати як інституційний вибух. Його часто порівнюють із періодом східноєвропейських революцій, порядок денний і, головне, результати яких були відстрочені в Україні на двадцять років.

Протестний рух на Майдані виявився головним у цій ланцюговій реакції деінституціалізації пострадянського старого режиму. Але ще важливіше те, що Майдан і його практика проголосили народження нової потужної інституції в політичному просторі України.

У десятиліття 2010-х років до активного громадського життя прийшло нове покоління українців, які народилися в незалежній державі і в шкільні роки ніколи не були членами комуністичних молодіжних організацій.

Важливо підкреслити, що початкові та спонтанні проєвропейські виступи на Майдані були ініційовані громадськими активістами та студентами, а не лідерами опозиційних партій. Тобто це був вияв дійсно громадського активізму, а не політичної практики.

Одним із перших заклик збиратися на Майдані кинув журналіст Мустафа Найем через

соцмережі. І алгоритм переважно громадської самоорганізації, а не протесту, керованого політичною елітою, виявився характерним для всього тривалого Майдану та його найвирішальніших епізодів.

Більшість учасників Майдану, понад 90%, згідно з опитуванням, проведеним серед протестувальників на початку грудня 2013 р., не були членами жодних політичних партій, громадських організацій чи рухів. І хоча політична опозиція та об'єднані згодом на Майдані громадські групи ділили один простір, можна сказати, що це сталося завдяки прагматичному рішенням, прийнятому у взаємних інтересах обох сторін. Для стійкості та успішного проведення Майдану потрібні були ресурси. Ця акція також потребувала інституціоналізованих політичних каналів для представлення власних вимог. Парламентська політична опозиція та три її лідери могли б забезпечити чи принаймні сприяти всьому цьому. Зі свого боку, політична опозиція знайшла в Майдані найпотужніший політичний інструмент, який можна ефективно використати для зміни конфігурації влади в країні на свою користь.

Майдан як добровільна самоорганізована соціальна мережа та загальнонаціональний протестний рух розвивався та регулярно збагачував свій порядок денний у відповідь на політичну ситуацію – від перших гасел євроінтеграції України до вимог справедливості та розслідування винних посадових осіб [7, с. 32–44].

Швидке зростання волонтерського руху під час та після Революції гідності є яскравим виявом громадського активізму та його інституалізації. Ще більше зростання можемо спостерігати сьогодні. Волонтерство розвинуло сферу соціальної солідарності та закріпило принципи громадянського суспільства, перетворилося на щоденну практику для багатьох громадян.

Висновки. Отже, вияв громадського активізму відображає створення нових інституцій у контексті трансформацій суспільства. Громадський активізм сильніше виражається в часи змін, він частіше проявляється в щоденних практиках та набирає більше інституційних рис. Формується стійка система формальних і неформальних правил, норм і цінностей, що регулюють соціальну взаємодію, громадський активізм, таким чином, стає новою інституцією суспільства не лише в кількісному, а й в якісному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дейнеко О.О. Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах: особливості, прояви, агенти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 51–57. URL: <http://apfs.onua.edu.ua/index.php/APFS/article/view/905> (дата звернення: 09.04.2032).
2. Середа В.В. Переосмислюючи український ідентифікаційний простір: громадський активізм в Україні після Євромайдану. *Феномен Майдану в українському суспільстві: соціологічні інтерпретації / за наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 58–78.
3. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
4. Hensman M. Social Movement Organizations: A Metaphor for Strategic Actors in Institutional Fields. *Organization Studies*. 2003. Vol. 24. P. 355–381.
5. Lounsbury M., Ventresca M.J., Hirsch P.M. Social Movements, Field Frames and Industry Emergence: A Cultural-Political Perspective of U.S. Recycling. *Socio-Economic Review*. 2003. № 1. P. 71–104.
6. Snow D.A., Benford R.D. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*. 2000. Vol. 26. P. 611–639.
7. Stepanenko, V. Ukraine's Revolution as De-Institutionalisation of the Post-Soviet Order. In: V. Stepanenko and Y. Pylynskyi (Eds.). *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes*. Bern: Peter Lang. 2015. P. 29–47.